

Zygmunt Szultka

Dynamika rozwoju zaludnienia Prus Książęcych (Wschodnich) w XVIII wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 147-162

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zygmunt Szultka

Dynamika rozwoju zaludnienia Prus Książęcych (Wschodnich) w XVIII wieku

Liczba ludności w pierwszej połowie XVIII w.

Na dotychczasowym ujęciu procesu rozwoju zaludnienia Prus Książęcych (Wschodnich) końca XVII i w XVIII w. nazbyt silnie ciąży XIX-wieczne ustalenia F. W. C. Dietericiego i O. Behrego. Ten pierwszy doszedł do wniosku (na podstawie analizy danych o zmarłych, w badaniach demograficznych bardziej zawodnych niż liczby ślubów i urodzeń), że na początku XVIII w. (przed epidemią z lat 1709—1711) Prusy Książęce liczyły około 610 tys. mieszkańców¹. Zaraza miała pochłonąć około 165 tys. ofiar i dlatego około 1715 r. liczba mieszkańców zmalała do około 445 tys. Proces odbudowy demograficznej przeciągnął się prawie do wojny siedmioletniej, gdyż dopiero w 1753 r. prowincja miała liczyć około 611 tys. mieszkańców. Ten niezbyt daleki od rzeczywistości obraz — jak zobaczymy — poszerzył i skorygował O. Behre, stwierdzając, że Prusy Książęce w 1688 r. liczyły około 355 tys. mieszkańców, w 1713 r., czyli bezpośrednio po epidemii, około 364 tys., zaś w 1740 r. — około 604 tys.² Autor nie wypowiedział się w kwestii zaludnienia przed epidemią oraz liczby jej ofiar. Najistotniejsza w jego ustaleniach była liczba mieszkańców w 1740 r. — 603 843, która na stałe weszła do literatury³.

Badania następnych lat koncentrowały się na bliższym określeniu liczby ofiar epidemii okresu 1709—1711 (W. Sahn)⁴ oraz na procesie odbudowy gospodarczej i społecznej jej skutków (A. Skalweit, F. Terveen)⁵, chociaż wcześniej w tej sprawie wypowiedzieli się już M. Beheim-Schwarzbach oraz G. Schmoller, którzy badali problemy kolonizacji w całym państwie pruskim⁶, oraz inni badacze⁷.

1 F. W. C. Dieterici, *Ueber die frühere und gegenwärtige Bevölkerung der jetzigen Provinzen Preussen, Pommern, Posen, Sachsen, Westpreussen und Rhein*, Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin, 1851, Bd. 4, H. 15, ss. 230—231.

2 O. Behre, *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureaus*, Berlin 1905, s. 87, 198.

3 R. Koser, *Zur Bevölkerungsstatistik des preussischen Staats von 1740—1756*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, 1894, Bd. 7, s. 540.

4 W. Sahn, *Geschichte der Pest in Ostpreussen*, Leipzig 1905, s. 148.

5 A. Skalweit, *Die ostpreussische Domänenverwaltung unter Friedrich Wilhelm I. und das Retablissement Litauen*, Leipzig 1906; F. Terveen, *Gesamtstaat und Retablissement. Der Wiederaufbau des nördlichen Ostpreussen unter Friedrich Wilhelm I 1714—1740*, Göttingen — Frankfurt — Berlin 1954; idem, *Das Retablissement Ostpreussens im 18. Jahrhundert*, w: *Studien zum Deutschtum im Osten*, H. 8, Köln — Würzburg 1971, ss. 160—181.

6 M. Beheim-Schwarzbach, *Friedrich Wilhelm I. Kolonisationswerk in Litauen, vornehmlich die Salzburger Kolonie*, Königsberg 1879; idem, *Hohenzollernsche Colonisationen*, Leipzig 1874, s. 159 i n.; G. Schmoller, *Die preussische Kolonisation des 17. und 18. Jahrhunderts*, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 1886, Bd. 32; idem, *Die preussische Einwanderung und ländliche Kolonisation des 17. und 18. Jahrhunderts*, w: G. Schmoller, *Umriss und Untersuchungen zur Verfassungs- Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte besonders des Preussischen Staates im 17. und 18. Jahrhundert*, Leipzig 1898.

7 Publikacje te mają charakter przyczynkarski — H. Rieckenberg, *Die Schatullnsiedlung in Preussen bis zum Jahre 1714*, Altpreussische Forschungen, 1939, Bd. 16; A. Pfenzinger, *Die Umsiedlung fränkischen Familien nach*

W. Sahn doszedł do wniosku, że dokładnej liczby ofiar epidemii nie można ustalić, na podstawie danych ruchu naturalnego określił ją na 202 tys.⁸ Liczba ta wydawała się A. Skalweitowi zbyt niska, gdyż ustalił, że w dobrach państwowych opustoszały 10 834 gospodarstwa chłopskie⁹. Dlatego liczbę ofiar epidemii szacował na 200—250 tys., zaś zaludnienie Prus Książęcych przed zarazą na 600—700 tys.¹⁰ Krańcowo minimalistyczne stanowisko reprezentował E. F. Müller, utrzymując, że wynosiło ono około 440 tys.¹¹ Skalweit dokonał też próby rekonstrukcji powstałych strat demograficznych, koncentrując uwagę głównie na domenach, co w okresie rządów Fryderyka Wilhelma I nie prowadziło do zniekształceń obrazu, gdyż jego kolonizację nie bez racji określa się w literaturze jako domenialną. Stwierdził, że proces zasiedlenia pustek zapoczątkowany został już w 1710 r., głównie przy pomocy migrantów z zachodnich obszarów Księstwa i pod koniec 1711 r. zdołano zasiedlić 4241 opustoszałych gospodarstw (39%). W następnych dwóch latach osiedlono około 1,6 tys. rodzin (4 tys. osób), pochodzących w przewadze z Rzeszy. Jednakże w kolejnych latach tempo zagospodarowywania pustek zmalało. Likwidowano je głównie dzięki napływowi ludności litewskiej i polskiej¹². Imigracja tej ostatniej w 1723 r. — z królewskiego rozkazu — została powstrzymana. Zresztą politykę osadniczą Fryderyka Wilhelma I w Prusach Książęcych cechowało wiele niekonsekwencji i hamulców, tolerancja religijna krzyżowała się z nietolerancją, dyskryminowaniu jednych towarzyszyło faworyzowanie i uprzywilejowanie drugich. W rezultacie w latach 1714—1731 osadzono zaledwie około tysiąca rodzin¹³. Największym osiągnięciem akcji kolonizacyjnej ostatniej dekady rządów tego władcy było osiedlenie tu w latach 1732—1733 około 12 tys. uchodźców religijnych z Salzburga. W sumie do 1740 r. osadzono około 12 tys. rodzin, w przytłaczającej większości języka litewskiego¹⁴. A. Skalweit słusznie podkreślił, że Fryderyk Wilhelm I nie zdołał odbudować strat demograficznych epidemii lat 1709—1711, trafnie podnosząc, że otwartą kwestią pozostaje sprawa liczby gospodarstw opuszczonych przez osadników. Nie dostrzegł jednak wpływu werbunków wojskowych na proces zbiegostwa i emigracji.

Po 1945 r. do ustaleń A. Skalweita w dużym stopniu nawiązał F.-W. Henning, który badał zależności między rozwojem zaludnienia oraz możliwościami wzrostu dochodów społeczeństwa Prus Książęcych (Wschodnich) w XVIII—XIX w.¹⁵ Przyjął, że około 1700 r. liczyły one

Ostpreussen im Jahre 1724, Mitteilungen des Vereins für Geschichte von Ost- und Westpreussen, 1940, Bd. 15; R. Seeberg-Elverfaldt, *Beiträge zur Geschichte der pommerschen Auswanderung nach Ostpreussen*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte Ost- und Westpreussen, 1938, Bd. 13, ss. 1—5.

8 W. Sahn, op. cit., s. 119, 149.

9 A. Skalweit, *Die ostpreussische Domänenverwaltung*, s. 245.

10 Ibidem, s. 10.

11 E. F. Müller, *Bevölkerungsgeschichte und Wanderungsforschung in der Provinz Ostpreussen*, Altpreussische Forschungen, 1936, Bd. 13, s. 105.

12 A. Skalweit, *Die ostpreussische Domänenverwaltung*, s. 256 i n.

13 G. Schmoller, *Die preussische Einwanderung*, s. 603; M. Beheim-Schwarzbach, *Hohenzollernsche Colonisationen*, s. 518; A. Skalweit, *Die ostpreussische Domänenverwaltung*, s. 283.

14 G. Schmoller, *Die preussische Einwanderung*, s. 603; M. Beheim-Schwarzbach, *Hohenzollernsche Colonisationen*, s. 200 i n., 520; F. Terveen, *Gesamtstaat*, ss. 72—76; A. Skalweit, *Die ostpreussische Domänenverwaltung*, ss. 284—285.

15 F.-W. Henning, *Die Entwicklung von Einkommensmöglichkeiten und Bevölkerung in Ostpreussen im 18. und 19. Jahrhundert*, w: *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege*, Bd. 3: *Auf dem Weg zur Industrialisierung. Festschrift für Hermann Kellenbenz*, Hrsg. v. J. Schneider, Stuttgart 1978, s. 309 i n.; idem, *Rahmenbedingungen und Grundzüge der Verwaltungsgeschichte Ostdeutschlands von 1815 bis 1945*, w: *Verwaltungsgeschichte Ostdeutschlands 1815—1945. Organization — Aufgaben — Leistungen der Verwaltung*, Hrsg. v. G. Heinrich, F.-W. Henning, K. G. A. Jeserich, Stuttgart—Berlin—Köln 1993, s. 13.

600—700 tys. mieszkańców, zaś epidemia lat 1709—1711 miała pochłonąć jakoby około 450 tys., czyli prawie 70% ludności. Tak ogromne spustoszenie, mimo imigracji i wysokiego przyrostu naturalnego, zostało zniwelowane dopiero około 1770 r., kiedy zapoczątkowany został dynamiczny proces pauperyzacji społeczeństwa, wyrażający się w szybkim wzroście na wsi ludności bezrolnej. Mimo tak głębokich przemian ludność miejska przez cały wiek XVIII stanowić miała niezmiennie $\pm 20\%$ ¹⁶.

Ostatnio w sprawie strat ludności podczas epidemii i tempa jej odbudowy wypowiedział się O. Wank¹⁷. Stwierdził, że pochłonęła ona 235 836 osób. Jako pierwszy z badaczy niemieckich podniósł, że tempo odbudowy demograficznej badanej prowincji za Fryderyka Wilhelma I w poważnym stopniu hamował brak środków finansowych, a przede wszystkim zbiegostwo. Wykazał, że w latach 1717—1719 do Polski zbiegło i z niej napłynęło około 1,3 tys. rodzin. Bilans ruchu migracyjnego w tym okresie był więc zerowy. Nie udało się określić jego wyniku w następnych latach, ale autor podkreślił, że problem zbiegostwa poddanych aktualny był w Prusach Książęcych nieprzerwanie w całym okresie panowania nie tylko Fryderyka Wilhelma I, ale również za Fryderyka II, chociaż jego nasilenie zmalało. W latach 1740—1764 miało zbiec do Polski około 700 rodzin, w następnych latach proporcjonalnie jeszcze mniej, ale problem występował nadal po pierwszym rozbiórze Polski. Głównym powodem zbiegostwa, zwłaszcza za Fryderyka Wilhelma I, były przymusowe, rabunkowe werbunki wojskowe, zaś za Fryderyka II korzystniejsze warunki osadnicze stwarzane imigrantom przez szlachtę polską niż królów pruskich. Podobnie kształtowały się stosunki w pruskiej części Pomorza Zachodniego¹⁸.

Z danych ślubów i chrztów, gdyż liczby zmarłych cechuje najmniejsza wiarygodność i przydatność badawcza, z terenu Prus Książęcych, charakteryzujących się w XVIII w. większą dokładnością rejestracji niż marchii brandenburskich (wyższa wartość wskaźnika S:Ch) wynika, że ich progresywny rozwój uległ krótkiemu zakłóceniu około 1705 r., zaś w 1709 r. został gwałtownie przerwany. O ile w latach 1691—1708 roczny przyrost naturalny wynosił około 8,3 tys. osób, o tyle w 1709 r. odnotowano ponad 60 tys. zmarłych i ujemny bilans przyrostu naturalnego przewyższający 36 tys. W następnych dwóch latach epidemii zmarło najmniej 198 668 osób, co przy najmniej 32 522 chrztach daje ujemne saldo ponad 166 tys. W sumie w świetle danych ruchu naturalnego liczba zmarłych w latach 1709—1711 wyniosła około 258 tys. Po odliczeniu chrztów i średniej zgonów, epidemii przypisać możemy najmniej 202 tys. ofiar¹⁹. Jest to wielkość minimalna, faktycznej liczby nie można określić. Można jednak podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, jaki stanowiła ona odsetek zaludnienia Księstwa, albo inaczej — ilu mieszkańców liczyło ono przed epidemią?

W tabeli 1 zwraca uwagę systematyczny, w miarę równomierny od drugiej połowy drugiej dekady XVIII w. do wojny siedmioletniej wzrost średniej ślubów, jako najważniejszego miernika ruchu naturalnego rozwoju zaludnienia, który wykazał tylko jeden skokowy wzrost w latach 1731—1735, niewątpliwie na skutek napływu około 12 tys. salzburczyków. Bardzo ważne jest, że w latach 1716—1720, które uznajemy za normalne po epidemii, średnia ślubów była niższa o 28% od średniej ślubów w latach 1699—1708, oraz o 29% niższa niż w latach

16 F.-W. Henning, *Die Entwicklung*, ss. 310—315; idem, *Rahmenbedingungen*, s. 13.

17 O. Wank, *Bevölkerungsflektuation zwischen Ostpreussen und den Nachbarländern vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte*, w: *Zur Siedlungs-, Bevölkerungs- und Kirchengeschichte Preussens*, Hrsg. v. U. Arnold, Lüneburg 1999, ss. 119—127.

18 Z. Szultka, *Rozwój demograficzny w drugiej połowie XVII i początkach XVIII wieku*, w: *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. II: do roku 1815, cz. 3: *Pomorze Zachodnie w latach 1648—1815*, Poznań 2003, s. 44 i n.

19 O. Behre, op. cit., s. 444.

Tabela 1. Ludność Prus Książęcych w latach 1691—1765

Lata	Średnia ślubów		Zaludnienie wg ślubów		Średnia chrztów	%	Zaludnienie wg chrztów	Średnia zgonów	S:Ch	Przyrost naturalny	Prawdopodobne zaludnienie	Zaludnienie wg statystyk urzędowych	
	Średnia ślubów	%	Zaludnienie wg ślubów	%								rok	liczba
1691—1695	5 800		638 000		19 676			14 549	3,4	25 637	600 000		
1696—1700	5 922		651 420		21 599			14 785	3,6	34 069	630 000		
1701—1705	5 863	100	644 930	100	26 698	100	667 450	14 511	4,6	60 933	650 000		
1706—1709	6 122	104	673 420	104	26 003			27 929	4,2	7 702	660 000		
1710—1711	6 014	103			16 261			99 334	2,7	83 073	450 000		
1712—1715	5 078	87	558 580	87	21 851			11 941	4,3	39 637	480 000		
1716—1720	4 385	75	482 350	75	21 319	80	532 975	12 250	4,9	45 347	510 000		
1721—1725	4 610	79	507 100	79	21 225	80	530 625	12 610	4,6	43 072	520 000		
1726—1730	4 787	82	526 570	82	20 617			12 869	4,3	38 741	530 000		
1731—1735	5 327	91	585 970	91	22 457			15 070	4,2	36 937	570 000		
1736—1740	5 517	94	606 870	94	21 268			19 123	3,9	8 216	590 000		
1741—1745	8 566	95	612 260	95	24 556			14 163	4,4	51 964	610 000		
1746—1750	6 055	103	666 050	103	26 201			17 062	4,3	45 697	650 000	1 748	567 366
												1 749	571 035
1751—1755	5 946	102	654 060	102	28 795	108	719 875	18 952	4,8	49 219	660 000	1 751	585 460
												1 752	593 245
												1 755	636 139
1761—1765	7 721	132	849 310	132	30 721	115		17 933	4,0	51 152	660 000	1 764	586 930
												1 765	605 559
1766—1770	6 649	113	731 390	113	33 245	125	831 125	20 472	4,7	55 191	750 000	1 766	673 039
												1 769	710 909
												1 770	747 500

OBLICZENIA WŁASNE na podstawie: GSuAPK Berlin-Dahlem, II HA General Direktorium. General-Finanz-Kontrolle. Tit. LVIII Nr. 1, Bd. 1, f. 1, 3, I HA Rep. 96. Nr. 412 A, f. 16—18, 24—25; O. Behre, op. cit., s. 444, 446.

1706—1709, czyli przed epidemią. Biorąc pod uwagę intensywne osadnictwo w latach 1711—1713, wnioskujemy, że epidemia pochłonęła najmniej 30% mieszkańców. Nie mniej ważne jest, że średnie pięcioletnie ślubów i chrztów w latach 1746—1750 osiągnęły taką samą wartość jak w latach 1699—1708, przy — co bardzo ważne — równej wielkości wskaźnika S:Ch (4,3). Oznacza to, że w tych przekrojach czasowych ruch naturalny ludności (księgi kościelne) prowadzono z tą samą dokładnością oraz że liczba ludności około 1750 r. była jeśli nie taka sama, to w każdym razie zbliżona do zaludnienia w latach 1706—1709, czyli przed epidemią.

Wskaźnik S:Ch najwyższą wartość (4,9), pozwalającą na szacunkowe określenie zaludnienia na podstawie stopy chrztów (urodzeń) i ślubów, osiągnął w latach 1716—1720, kiedy pod wpływem doświadczonego nieszczęścia księgi kościelne prowadzono z największą w pierwszej połowie XVIII w. rzetelnością. Analogiczną wartość osiągnął on w Prusach Wschodnich dopiero w latach 1786—1790 pod wpływem ówczesnej polityki państwa pruskiego²⁰. W pięcioleciu 1751—1755 wykazywał on zbliżoną wartość — 4,8 (tab. 1). Dla tych przekrojów czasowych dokonano szacunkowej próby określenia zaludnienia przy założeniu, że stopa ślubów kształtowała się w granicach 9% (przelicznik 110), zaś chrztów 40% (przelicznik 25). Okazało się, że w świetle średniej ślubów zaludnienie Prus Książęcych przed epidemią wynosiło 645—675 tys., zaś chrztów 667,5 tys. (tab. 1). Przyjeliśmy, że liczba mieszkańców Księstwa od objęcia rządów przez Fryderyka III/I wzrosła z około 600 tys. do około 650 tys. około 1705 r. i około 660 tys. w 1708/09 r.

W latach 1716—1720 liczba mieszkańców w świetle średniej ślubów wynosiła około 485 tys., zaś w następnym pięcioleciu około 510 tys., natomiast według danych chrztów w obu przekrojach czasowych około 530 tys. (tab. 1) oraz z uwagi na przyrost naturalny rządu prawie 90 tys. w latach 1716—1725 przyjmujemy, że po epidemii ludność Księstwa zmalała do około 450 tys. i około 1720 r. wynosiła około 500 tys. Odtąd następował powolny, zaś od początku lat trzydziestych coraz bardziej dynamiczny przyrost zaludnienia, w wyniku którego około 1752 r. nastąpiło wyrównanie strat epidemii, zaś krótko przed wojną siedmioletnią prawdopodobnie liczba mieszkańców przewyższała zaludnienie sprzed 1709. W świetle powyższego zaraza pochłonęła około 210 tys. ofiar, czyli prawie 32% mieszkańców.

Zaludnienie Prus Książęcych w 1740 r. i w latach następnych określają pruskie statystyki urzędowe, w większości opublikowane przez O. Behrego, który stwierdził, że z chwilą objęcia władzy przez Fryderyka II liczyły one około 604 tys., chociaż opublikowane przez niego statystyki urzędowe od 1748 r. wykazywały niższe liczby mieszkańców (567 tys.), zaś 600 tys. przekroczyć miały dopiero w 1753 r.²¹ Niektóre z nich wcześniej wydał F.W.C. Dieterici, który szacował ludność Prus Książęcych w latach 1712—1716 na około 443 tys., 1722—1726 — 476 tys., zaś w latach 1743—1746 — 559 tys.²² Późniejsi badacze z reguły bezkrytycznie wykorzystywali pełniejsze statystyki O. Behrego.

Przebadane materiały archiwalne zasadniczo nie poszerzają statystyk wydanych przez O. Behrego, ułatwiają jednak krytyczną ich interpretację. Część z nich powstawała na bieżąco, inne w związku z próbą określenia strat wojny siedmioletniej²³. Jedne i drugie korespondują ze sobą i świadczą, że liczba ludności Prus Książęcych od 1748 r. do wojny siedmioletniej

20 T. Ładogórski, *Ocena statystyk śląskich w dobie absolutyzmu oświeconego*, Przegląd Zachodni, 1952, t. 8, z. 1, s. 59 i n.; idem, *Generalne tablice statystyczne Śląska 1787 roku*, Wrocław 1954, s. 12 i n.; Z. Szultka, w: *Historia Pomorza*, t. II, cz. 3, s. 479 i n.

21 O. Behre, op. cit., s. 198, 456.

22 F.W.C. Dieterici, op. cit., ss. 230—231.

23 GStAPK Berlin-Dahlem. I HA Rep 96, Nr. 412 A, f. 5,6, 16—18, 24—25; II HA GD General-Finanz-Kontrolle Tit. LVIII Nr. 1, Bd. 1, f. 1 n.

wzrastała z roku na rok, szybciej od 1752 r. niż wcześniej. W ostatnich latach przed wojną siedmioletnią przyrost ludności nieznacznie przewyższał przyrost naturalny. Odbywał się więc po części dzięki migracji lub imigracji. Obraz ten koresponduje z kształtowaniem się średniej przede wszystkim chrztów i nie jest sprzeczny ze średnią ślubów. Można stwierdzić, że statystyki urzędowe lat czterdziestych i pięćdziesiątych do wojny siedmioletniej oddawały przebieg procesów demograficznych zgodnie z rzeczywistością.

W ich świetle Prusy Książęce w 1748 r. zamieszkiwało około 567 tys. ludności cywilnej, a w 1752 r. — 593 tys., zaś w 1755 r. około 635 tys.²⁴ Statystyki urzędowe kształtowały się na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych poniżej szacunkowych stanów zaludnienia w świetle danych ruchu naturalnego, ale przed wojną siedmioletnią wyraźnie się do nich zbliżały. Różnica wynosi niespełna 5%. Prusy Książęce na początku XVIII w. liczyły około 630 tys. i do 1709 r. liczba ta wzrosła do około 660 tys. Epidemia lat 1709—1711 pochłonęła około 33% ludności (najmniej 210 tys.). Tak dotkliwego ubytku ludności nie udało się odbudować Fryderykowi Wilhelmowi I, zwłaszcza że pod koniec lat trzydziestych poważne trudności gospodarcze, powodujące intensywną emigrację obywateli, przeżywały miasta²⁵. Stałym stymulatorem zbiegostwa i emigracji był ponadto system militarny i folwarczno-pańszczyźniany na wsi. W rezultacie straty demograficzne epidemii odbudowano dopiero przed wojną siedmioletnią, kiedy liczba mieszkańców wynosiła około 660 tys. osób.

Problem strat ludnościowych w czasie wojny siedmioletniej

Kontrowersje wzbudza przyjmowana przez literaturę wysokość strat demograficznych okresu wojny siedmioletniej, określona przez R. Kosera już w 1759 r. na ponad 90 tys. Liczba ta jest różnicą zaludnienia w 1755 r. i właśnie w 1759 r.²⁶

Inni badacze, np. M. Beheim-Schwarzbach, kwestię strat demograficznych Prus Książęcych w czasie wojny siedmioletniej pomijali, uważając, że nie miały one miejsca, ponieważ Rosjanie okupowane od czerwca 1757 r. do sierpnia 1762 r. terytorium traktowali jako własne²⁷. E. Cieślak stwierdza nawet: „Ogólnie biorąc Prusy Książęce nie tylko uniknęły zniszczeń wojennych, ale w czasie okupacji rosyjskiej przeżywały okres lepszego rozwoju gospodarczego. Ludność zachowała lojalną postawę wobec władz rosyjskich i nie podejmowała prób przeciwstawiania się im czy zaangażowania na rzecz przywrócenia rządów pruskich”²⁸.

W świetle zachowanych statystyk urzędowych, sporządzonych po wojnie siedmioletniej, zaludnienie Prus Książęcych na koniec 1755 r. i 1764 r. wynosiło, jak podał O. Behre²⁹ i przyjął R. Koser — odpowiednio 636 139 i 586 930 osób³⁰. Liczbę mieszkańców Księstwa w 1759 r. R. Koser zaczerpnął z publikacji A. F. Büschinga³¹. Wprawdzie ucisk wojsk rosyjskich, zwłaszcza wojskowe egzekucje kontrybucji stawały się od 1760 r. coraz większym

24 GStAPK Berlin-Dahlem, I HA Rep 96, Nr. 412 A, f. 5, 6, 24—25; II HA GP General-Finanz-Kontrolle Tit. LVIII Nr. 1, Bd. 1, f. 1 n.; O. Behre, op. cit., s. 456.

25 M. Beheim-Schwarzbach, *Hohenzollernsche Colonisationen*, s. 374.

26 R. Koser, *Zur Bevölkerungsstatistik des preussischen Staates von 1756—1786*, Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, 1903, Bd. 16, H. 1, s. 240.

27 M. Beheim-Schwarzbach, *Hohenzollernsche Colonisationen*, s. 374.

28 E. Cieślak, *Rozwój zaborczego państwa pruskiego kosztem Polski (1700—1772)*, w: *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. II: do 1815, cz. 2: *Pomorze Wschodnie w latach 1657—1815*, Poznań 1984, s. 514.

29 O. Behre, op. cit., s. 456.

30 GStAPK Berlin-Dahlem, I HA General Direktorium. General-Finanz-Kontrolle Tit. LVIII Nr. 1, Bd. 1, f. 1.

31 A. F. Büsching, *Zuverlässige Beyträge zu der Regierungs-Geschichte Königs Friedrich II. von Preussen, vornehmlich in Ansehung der Volksmenge, des Handels, der Finanzen und des Kriegswehens*, Hamburg 1790, ss. 60—61.

utrapieniem społeczeństwa okupowanych Prus Książęcych, ale ani w latach 1760—1762, a tym bardziej wcześniej nie dopuściły się one działań uzasadniających rzekomy ubytek ludności już w 1759 r. o ponad 90 tys. osób w porównaniu do stanu z 1755 r.³² A. F. Büsching odnotowanie tylko 521 223 osób w 1759 r. tłumaczył prawdopodobnym zbiegostwem poddanych za granicę³³. Drugim powodem była zapewne niesprawność administracji, która pod rosyjską okupacją w następnych latach nie zdołała dokonać nawet tak niedokładnych ujęć ludnościowych. Zauważyć jednak należy, że mimo niekompletności rejestracji analiza danych ruchu naturalnego z lat 1756—1763 wykazuje, że w tym okresie Prus Książęcych nie dotknęły poważniejsze nieszczęścia, mogące znacząco wpłynąć na spadek zaludnienia. Jedyne w 1758 r. odnotowano ujemne saldo ruchu naturalnego³⁴. Podana przez Büschinga liczba ludności w 1759 r. nie zasługuje więc na wiarę.

Nieco światła na rozwój demograficzny Prus Książęcych w czasie wojny siedmioletniej i w pierwszych latach po jej zakończeniu rzuca też analiza danych ruchu naturalnego z lat 1751—1755 oraz 1766—1770 (tab. 1), czyli w pięcioleciach charakteryzujących się porównywalną dokładnością rejestracji, pozwalającą na ilościowe ich ujęcie. Niekompletne średnie ślubów z lat 1761—1765 wskazują, że wcześniej miały miejsce poważne zakłócenia w rozwoju ludnościowym, charakterystyczne dla lat wojennych (wzrost ślubów o około 30% w porównaniu do przedwojennego pięciolecia), ale w latach 1766—1770 sytuacja uległa stabilizacji, zaś rozwój ludności charakteryzował się wysoką progresją, gdyż średnia ślubów była wyższa o około 11% niż przed wojną. W tym samym czasie średnia chrztów wzrosła aż około 17%. W ujęciu ilościowym, przy zastosowaniu wspomnianych wyżej wskaźników ślubów i urodzeń, zaludnienie przed 1770 r. w świetle średniej ślubów wynosić miało około 730 tys., zaś według średniej chrztów aż o 100 tys. więcej, czyli około 830 tys. Ostatnia wielkość była niewątpliwie pochodną eksplozji ślubnej poprzedniego pięciolecia i dlatego obie średnie oraz odpowiadające im stany zaludnienia uznajemy za „nienormalne”. Wynika z tego, że w latach 1756—1770, mimo ponadpięcioletniej okupacji rosyjskiej ludność Prus Książęcych wzrosła z około 660 tys. do około 750 tys., czyli o około 90 tys., tj. około 13,6%. Tak wysokiego wzrostu zaludnienia nie miała prawdopodobnie żadna inna prowincja państwa pruskiego. Gdyby przyjąć za prawdziwą liczbę podaną przez Büschinga to wzrost wynosiłby około 180 tys., czyli ponad 27%. Oznacza to, że w latach 1766—1770 ludność wzrastałaby w skali rocznej ponad 2%. Ewentualność taką wykluczamy, co potwierdza słuszność uznania liczby Büschinga za nieprawdziwą.

Dynamiczny przyrost zaludnienia Prus Książęcych odbywał się przede wszystkim dzięki przyrostowi naturalnemu, który w latach 1761—1770 miał wynosić ponad 100 tys., zaś w poprzednim pięcioleciu — według niepełnych danych — również był dodatni. Bliżej procesy demograficzne omawianego okresu oświetlają statystyki urzędowe, charakteryzujące się wprawdzie słabą wiarygodnością, ale w konfrontacji z danymi ruchu naturalnego ich przydatność badawcza wzrasta. W ich świetle już kilka lat po wycofaniu się wojsk rosyjskich i ustaniu głównej fali emigracyjnej i imigracyjnej, w latach 1764—1770 ludność Prus

32 F. W. Schubert, *Die Occupation Königsbergs durch die Russen während des siebenjährigen Krieges*, Der neuen Preussischen Provinzial-Blätter III F., 1858, Bd. 1, ss. 153—178, 201—217; 1858, Bd. 2, ss. 59—78, 140—153; X. v. Hasenkamp, *Ostpreussen unter dem Doppelaar. Historische Skizze der russischen Invasion in den Tagen des siebenjährigen Krieges*, Der neuen Preussischen Provinzial-Blätter III, F., 1861, Bd. 7, ss. 40—67, 147—186, 305—328; 1861, Bd. 8, ss. 154—161; 1864, Bd. 9, ss. 95—108, 172—192, 363—380; K. Piwarski, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk—Bydgoszcz 1946, ss. 257—264.

33 A. F. Büsching, op. cit., ss. 60—61.

34 O. Behre, op. cit., s. 444, 456. Autor uzupełnił i skorygował dane Büschinga z 1765 r., ale nie zrobił tego w odniesieniu do 1759 r., choć wiarygodność danych jest bardzo wątpliwa.

Książęcych wzrosła z około 587 tys. do około 747 tys., czyli o 160 tys., tj. ponad 27% oraz 4,56% w skali rocznej.

Jest sprawą bezsporną, że wskaźniki te są zawyżone i nie odzwierciedlają faktycznego stanu, ponieważ ujęcie z 1764 r. było zaniżone. Według statystyk urzędowych w latach 1764—1770 miały miejsce dwa skoki wzrostowe, mianowicie w 1766 r., kiedy ludność miała wzrosnąć o około 67,5 tys. mieszkańców, czyli około 58,7 tys. ponad przyrost naturalny, oraz w 1770 r., dla którego liczby te wynoszą odpowiednio około 36,6 tys. oraz około 26,8 tys.³⁵ Oznacza to, iż w tych dwóch latach miałoby napłynąć około 85,5 tys. imigrantów. Tego zaś nie potwierdzają żadne źródła, zaś odnotowane w statystykach urzędowych gwałtowne wzrosty są dowodem niedoskonałości statystyk i niesprawności pruskiej administracji. Ilościowe ujęcia urzędowe ludności z lat 1759—1765 są więc bardzo niedokładne i pomijają bardzo wysoki procent mieszkańców. Ponieważ w 1770 r. ludność cywilna Prus Książęcych liczyła najmniej 750 tys. (tab. 1), zaś przyrost naturalny w latach 1766—1770 przekraczał 50 tys., szacunkowo przyjmujemy, że w 1765 r. liczyły one około 700 tys., zaś w 1762 r. około 660 tys. Po wycofaniu się wojsk rosyjskich i powrocie do domostw resztek uciekinierów, w Prusach Książęcych relatywnie nielicznych, prowincja jeszcze w latach wojennych osiągnęła prawdopodobnie stan zaludnienia sprzed wojny. Pod wpływem rosyjskiej okupacji w latach 1758—1759 miały niewątpliwie miejsce jakieś zaburzenia procesu rozwoju demograficznego; nie były one jednak tak silne, by znacząco osłabić ich potencjał demograficzny, który w następnych latach wojennych został prawdopodobnie wyrównany.

Ilościowe ujęcie kolonizacji fryderycjańskiej

Najważniejszym czynnikiem wysokiej dynamiki progresywnego rozwoju zaludnienia był przyrost naturalny. Trudną do wymiernego określenia rolę odgrywały też migracja i imigracja. Gdy chodzi o wielkość, rolę i znaczenie tej ostatniej po wojnie siedmioletniej, i w ogóle w okresie rządów Fryderyka II, to w literaturze od końca XIX w. aktualność zachowują dwa jej ilościowe ujęcia. W 1874 r. M. Beheim-Schwarzbach w swym dziele *Hohenzollernsche Colonisationen* określił ją na około 15 tys., z czego około 3 tys. w miastach³⁶. Odtąd liczbę tę przyjmowali późniejsi badacze, w tym po 1945 r. podtrzymywali ją m.in. W. Kollmann i F.-W. Henning³⁷ oraz K. Piwarski i E. Cieślak³⁸.

Ilościowe ujęcie kolonizacji fryderycjańskiej Beheim-Schwarzbacha (w państwie pruskim, ale nie w Prusach Książęcych) w poważnym zakresie opierało się na danych podanych przez ministra spraw zagranicznych Prus, E. F. v. Hertzberga, który w pierwszej, francuskojęzycznej wersji swych corocznych wykładów z okazji urodzin Fryderyka II nie podał żadnych liczb w odniesieniu do kolonizacji fryderycjańskiej w Prusach Książęcych (Wschodnich). Przygotowując niemieckojęzyczną wersję swych wykładów, starał się lukę tę wypełnić i podjął energiczne starania w Generalnym Dyrektorium, to zaś u władz prowincjonalnych, w celu zdobycia odpowiednich danych. Odnośne materiały, będące rezultatem ponaddwuletnich ustaleń władz państwowych, w 1911 r. opublikował A. Skalweit, który przy okazji

35 O. Behre, op. cit., s. 444.

36 M. Beheim-Schwarzbach, *Hohenzollernsche Colonisationen*, ss. 374—375, 581.

37 W. Köllmann, *Bevölkerung und Raum in Neuer und Neuester Zeit*, w: *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte. Bevölkerungs-Ploetz*, Bd. II, Tl. 3, Würzburg 1955, s. 139 i n.; F.-W. Henning, *Die Entwicklung*, ss. 314—315; H. Bergér, *Friedrich der Grosse als Kolonisateur*, Giessen 1905, s. 41, 314—315.

38 K. Piwarski, op. cit., s. 262 (przyjmuje ponad 12 tys. na wsi); E. Cieślak, *Gospodarka Prus Książęcych w okresie reform absolutystycznych*, w: *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. II, cz. 2, s. 426.

dokonał krytycznego przeglądu stanu badań³⁹. Wynikało z nich, że w okresie sprawowania władzy przez Fryderyka II we wsiach Prus Książęcych (Wschodnich) osadzono 14 866 rodzin kolonijnych, z tego 6414 (43,1%) na obszarze własności terytorialnej Kamery Wojenno-Skarbowej w Królewcu, zaś 8452 (56,9%) w Gąbinie. Liczby te, w konfrontacji z ustaleniami Beheim-Schwarzbacha szokowały, zwłaszcza że materiały do kolonizacji w tej prowincji w spuściźnie archiwalnej władz centralnych — w porównaniu do innych prowincji — są relatywnie bardzo szczupłe. Dlatego niektórzy badacze do liczb opublikowanych przez A. Skalweita podeszli nie tyle krytycznie, co nieufnie. Nikt dotąd nie wykazał, że są one nieprawdziwe lub tylko częściowo zawyżone. Przyjął je m.in. W. Hubatsch⁴⁰.

Sądząc na podstawie trybu ustalania omawianych liczb, to cechują się one bardzo wysoką wiarygodnością i przydatnością badawczą. Z danych Skalweita wynika, że kolonizacja wiejska tej prowincji miała wybitnie państwowy charakter, gdyż aż 96% kolonistów osadzono w domenach, zaś tylko 4% (620 rodzin) w dobrach szlacheckich. Nie prowadziły natomiast akcji osadniczej miasta, w których — według ustaleń F. Stahla — w latach 1740—1806 — osadzono łącznie 3356 obywateli pochodzenia obcego⁴¹, z czego do 1787 r. szacunkowo około 3 tys., czyli około 10 tys.⁴²

Chociaż sprawa wymaga dalszych badań, wiele przemawia za tym, że kolonizacja wiejska w tej prowincji opierała się na krajowcach — miejscowej ludności litewskiej, polskiej i niemieckiej, ponieważ najszerszy zakres miała na obszarach zamieszkałych przez ludność litewską i polską (terytorium departamentu gabińskiego). Dominującą w niej rolę odgrywali koloniści bez- i małorolni. Charakterystyczne, że dynamiczny wzrost ludności bezrolnej na wsi widoczny był tu już od połowy XVIII w., zaś po 1780 r. uległa pogłębieniu pauperyzacja, będąca rezultatem głównie wzrostu ludności przy tej samej lub nieznacznie tylko większej liczbie miejsc pracy⁴³.

Z pochodzenia terytorialnego i struktury społeczno-ekonomicznej kolonistów Prus Książęcych (Wschodnich) wynika, że rodziny kolonijne były relatywnie nieliczne. Ponieważ nasilenie kolonizacji miało tu miejsce po wojnie siedmioletniej⁴⁴, szacujemy, że na wsi do wojny siedmioletniej osadzono w ramach kolonizacji około 10 tys. kolonistów, zaś po wojnie około 25 tys. Doliczając około 10 tys. kolonistów miejskich, otrzymamy liczbę około 45 tys.

Dynamika rozwoju demograficznego po wojnie siedmioletniej

Rozpatrując rozwój zaludnienia Prus Książęcych (Wschodnich) w latach 1763/70—1806, wspomnieć należy o zmianach terytorialnych, będących konsekwencją pierwszego rozbioru

39 A. Skalweit, *Wie viel Kolonisten hat Friedrich der Grosse angesiedelt?* Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte, 1911, Bd. 24, s. 243 i n.

40 W. Hubatsch, *Friedrich der Grosse und die preussische Verwaltung*, Grote 1982, s. 108.

41 F. Stahl, *Die Einwanderung in ostpreussische Städte 1740—1806*, Zeitschrift für Ostforschung, 1952, Bd. 1, H. 4, s. 549 i n.

42 Według dokładnych danych przeciętna rodzina kolonijna pochodzenia obcego w latach 1762—1779 w pruskiej części Pomorza Zachodniego liczyła 3,3 osoby — Z. Szultka, *Kolonizacja fryderycjańska w pruskiej części Pomorza Zachodniego (1740—1786)* (w druku).

43 A. Skalweit, *Wie viel Kolonisten*, s. 247; F.-W. Henning, *Die Entwicklung*, s. 315 i n.

44 U. Froese (*Das Kolonisationswerk Friedrichs des Grossen. Wesen und Vermächtnis*, Heidelberg — Berlin 1938, s. 53) przyjął, że średnia rodzina liczyła tu 4,5 osoby, W. Hubatsch (op. cit., ss. 105—106) — 4,7 dla okresu do wojny siedmioletniej. Ponieważ nasilenie kolonizacji miało tu miejsce po tej wojnie i opierało się głównie na krajowcach, wskaźnik ten wynosił dwie osoby na rodzinę. Dla pruskiej części Pomorza Zachodniego w latach 1762—1779 wynosił 1,6 — Z. Szultka, *Kolonizacja fryderycjańska*.

Polski, mianowicie przyłączenia do Prus Wschodnich Warmii, obszaru o powierzchni około 4200 km² oraz odłączeniu od nich terenów nadwiślańskich (1700 km²), przyłączonych do utworzonej prowincji Prusy Zachodnie. W wyniku tych zmian obszar Prus Wschodnich zwiększył się z 34,5 tys. km² do 37 tys. km², czyli o 2,5 tys. km² (7,2%)⁴⁵. Tak nieznaczne zmiany nie wpłynęły znacząco na ustalenia odnoszące się do całej prowincji, zwłaszcza że wzrost liczby jej ludności był proporcjonalny do poszerzonego terytorium. W tabeli 2 zachodzące zmiany ujęto dla lat 1774 i 1776. W sprawozdaniu Generalnego Dyrektorium za 1774 r. odliczono 36 997 osób przyłączonych z obszaru właściwego Kamerze w Królewcu do Prus Zachodnich. Tym należy tłumaczyć wykazywany spadek zaludnienia Prus Wschodnich w 1774 r. o 27 378 osób, zaś w 1775 r. — o 25 093 w porównaniu do 1773 r. Ludność przyłączonej do Prus Wschodnich Warmii, która w 1774 r. liczyły miała 97 015 mieszkańców, zaś w 1775 — 76 740, uwzględnia dopiero sprawozdanie za 1776 r., wykazujące w stosunku do minionego roku, wzrost o 100 943 osoby⁴⁶. Dane te korespondują więc ze sobą, a zwiększenie terytorium Prus Wschodnich o około 7% pociągnęło za sobą wzrost liczby ludności o około 7,8%.

Zmiany te spowodowały jednak ogromne zamieszanie w sprawozdawczości władz kościelnych i państwowych w zakresie ruchu naturalnego, opublikowanych przez O. Behrego⁴⁷. W ich świetle liczba ślubów w latach 1771—1775 w porównaniu do lat 1766—1770 wzrosła około 58%, urodzeń około 57%, zaś zgonów około 80% (tab. 2). Zrozumiałe, że wzrost zaludnienia Prus Wschodnich o około 7,5% nie mógł wywołać tak głębokich zmian w ruchu naturalnym ludności. Wszystko wskazuje na to, że dane podane przez O. Behrego dla „Prus i Litwy” od 1773 r. faktycznie odnoszą się również do Prus Zachodnich, zaś od 1799 r. również innych ziem polskich zagrabionych przez Prusy w wyniku kolejnych rozbiorów Polski i nie mogą być uwzględniane w rozważaniach nad liczbą ludności Prus Wschodnich. Dla lat 1773—1786 wykorzystano dane ruchu naturalnego podane przez A. F. Büschinga⁴⁸.

Źródłem obejmującym cały badany podokres pozostają więc pruskie statystyki urzędowe. Ich krytyka ma długą historię i bogatą literaturę. Nie ma potrzeby ponownie ją prezentować. Ogólnie pragniemy stwierdzić, że jak ostre by nie były krytyczne oceny sformułowane pod adresem pruskich statystyk, to często są one jedynym źródłem pozwalającym na ilościowe ujęcie zaludnienia absolutnego państwa pruskiego i poszczególnych jego terytoriów. Zauważyć też trzeba, że badacze zgłaszający zastrzeżenia do obliczeń jakby zapominali, co wcześniej napisali, i bezkrytycznie przyjmowali konkretne dane i ustalenia za prawdziwe. Pierwszy zwrócił uwagę na zróżnicowanie informacji zawartych w statystykach oraz odmienną interpretację przez centralne władze państwowe występujących różnic już w 1790 r. A. F. Büsching⁴⁹. Późniejsi badacze, od F. W. C. Dieteriego i O. Behrego poczynając, by do nich się ograniczyć, nie zgłębili istoty tych różnic, których nie zdołał też wyjaśnić R. Koser⁵⁰. Podane przez F. W. C. Dieteriego liczby mieszkańców Prus Książęcych (Wschodnich) w latach 1766, 1768, 1775, 1779, 1785, 1790, 1800 i 1804 prawie bez zmian przyjął i uzupełnił dane z pominiętych przez niego lat O. Behre⁵¹. Z podanych przez obu autorów liczb zrezygnował w swej próbie określenia zaludnienia państwa pruskiego za Fryderyka II

45 F.-W. Henning, *Die Entwicklung*, ss. 311—312.

46 GStAPK Berlin-Dahlem, II HA General Direktorium. General-Finanz-Kontrolle Tit. LVIII Nr. 1, Bd. 1, f. 10,—11, 18—19. Por. O. Behre, op. cit., s. 456.

47 O. Behre, op. cit., s. 444.

48 A. F. Büsching, op. cit., s. 90 i n.

49 Ibidem, s. 155 i n.

50 R. Koser, *Zur Bevölkerungsstatistik... von 1756—1786*, s. 243.

51 F. W. C. Dieterici, op. cit., ss. 230—231; O. Behre, op. cit., s. 456.

R. Koser, który dla 1782 r. przyjął dane O. Büschinga, chociaż do końca ich nie rozumiał⁵². Badacz ten przyjął, że ludność Prus Książęcych z około 661,5 tys. mieszkańców w 1754 r., w czasie wojny siedmioletniej zmalała o około 90 tys. i w 1782 r. liczyła 945 221 osób⁵³. Jednak ustalenia Kosera w odniesieniu do Prus Książęcych (Wschodnich) nie przyjęły się w nauce. Dane Dietericiego-Behrego przyjęli natomiast m.in. G. Schmoller, K. Hinze, W. Köllmann, F.-W. Henning, K. H. Kaufhold⁵⁴, z polskich zaś E. Cieślak⁵⁵.

Analiza statystyk Generalnego Dyrektorium, opartych na sprawozdaniach kamer wojenno-skarbowych w Królewcu i Gąbinie z lat 1767—1782 oraz danych statystycznych z tych lat podanych przez A. F. Büschinga (tab. 2) wykazuje, że liczby opublikowane przez Büschinga i uzyskane przez niego od anonimowego ministra (prawdopodobnie E. F. v. Hertzberga) są wyższe od liczb Generalnego Dyrektorium dokładnie o 10%. Wyjątek stanowią lata 1772—1775, kiedy zawyżenie kształtowało się na poziomie od 11,2% do 24,4%. Spowodowane to było wspomnianymi zakłóceniami w sprawozdawczości, wynikającymi z przesunięć terytorialnych obszaru podległego Kamerze w Królewcu. Dla naszych rozważań bardzo ważne jest, że w Generalnym Dyrektorium zawyżono wtedy także o 10% dane statystyczne o ogólnym zaludnieniu kraju wszystkich pozostałych prowincji oraz całego kraju za lata 1767—1782⁵⁶. Odchylenia od dziesięcioprocentowego wskaźnika były rzadkie i nieznaczne. Za rok 1782 miały miejsce jedynie w odniesieniu do prowincji Mark (12,7%), zaś za lata wcześniejsze omyłek z reguły nie było.

Cechy zewnętrzne oryginalnej tablicy statystycznej zawyżonych danych oraz przebadane akta skłaniają do wniosku, że doszacowanie danych (zapisanych w źródle czerwonym atramentem) było jednorazowym aktem, mającym miejsce najpewniej w 1783 r. Niestety nie wiemy dlaczego i w jakich okolicznościach ono nastąpiło. Wspomniany anonimowy minister oświadczył Büschingowi, że doszacowane liczby ujmują „stan żołnierski z babami, dziećmi i wszystkimi pozostałymi [osobami] do niego [stanu] należącymi”. Büsching wypowiedź tę poddał konfrontacji z zaludnieniem Marchii Brandenburskiej w 1779 r. i stwierdził, że otrzymane liczby prawie pokrywają się z danymi uzyskanymi z innych źródeł, oddzielnie ujmującymi ludność cywilną i „stan żołnierski” w miastach tej prowincji. Uspokojony tym uznał wyjaśnienie ministra i uzyskane od niego liczby za prawdziwe.

Krytycznej analizie poddał je R. Koser i doszedł do wniosku, że w skali kraju ludność cywilna „stanu wojskowego” liczyła około 41%⁵⁷, zaś cały stan wojskowy, zróżnicowany prowincjonalnie, liczył w skali kraju mniej niż 10%. Mimo to uznał, że dane wspomnianego

52 R. Koser, *Zur Bevölkerungsstatistik... von 1756—1786*, s. 243.

53 Ibidem, s. 240, 243.

54 G. Schmoller, *Die ländliche Kolonisation des 17. und 18. Jahrhunderts*, w: O. Büsch, W. Neugebauer (Hrsg.), *Moderne Preussische Geschichte. Eine Anthologie*, Bd. I, Berlin—New York 1981, ss. 913—914; K. Hinze, *Die Bevölkerung Preussens im 17. und 18. Jahrhundert nach Quantität und Qualität*, w: O. Büsch, W. Neugebauer (Hrsg.), *Moderne Preussische Geschichte*, s. 308; W. Köllmann, op. cit., s. 157; F.-W. Henning, *Die Entwicklung*, s. 310 i n., chociaż nie wyraził tego w liczbach bezwzględnych. Podobnie idem, w: *Rahmenbedingungen und Grundzüge*, s. 13; K. H. Kaufhold, *Das Gewerbe in Preussen um 1800*, Göttingen 1978. Ze współczesnych badaczy niemieckich danych O. Behre nie przyjął dla 1803 r. autorzy *Territoriale Gliederung und Verwaltungsstruktur Preussens im Dezember 1803*, bearb. v. K. Berner u. H. Theissen, *Bevölkerung in Preussen im 1800. Bevölkerungsgeschichte des platten Landes und Bevölkerung der Städte*, bearb. v. K. Bremer u. H. Theissen unter Mitarbeit von M. Burkert, Berlin 1991, ss. 268—269.

55 E. Cieślak, *Gospodarka Prus Książęcych w okresie reform absolutnych*, s. 383.

56 GStAPK Berlin-Dahlem, II HA General Direktorium. General-Finanz-Kontrolle. Tit. LVIII Nr. 1, Bd. 1, ss. 65—66.

57 R. Koser, *Zur Bevölkerungsstatistik... von 1740—1786*, s. 249.

Tabela 2. Ludność Prus Książęcych w latach 1766—1804

Lata	Średnia ślubów	%	Zaludnienie wg ślubów	Średnia chrztów	%	Zaludnienie wg chrztów	Średnia zgonów	S:Ch	Przyrost naturalny	Prawdopodobne zaludnienie	Zaludnienie wg statystyk urzędowych		Zaludnienie wg Blichinga	
											rok	liczba	liczba	%
1766—1770	6 649	113	731 390	33 245	125	831 125	20 472	4,7	55 190	750 000	1766	673 039		
											1767	682 944	751 238	10
											1768	698 390	768 228	10
											1769	710 909	781 999	10
											1770	747 500	822 249	10
1771—1775	6 328	108	696 000	30 575	115	764 375	24 431	4,8	30 723	820 000	1771	755 980	831 577	10
											1772	757 744	833 518	14
											1773	765 710	842 279	11,2
											1774	738 332	918 881	24,4
											1775*	740 617	921 088	24
1776—1780	7 410	126	815 100	33 413	125	835 325	26 135	4,5	36 388	850 000	1776	841 560	925 726	10
											1777	844 628	929 091	10
											1778	825 915	908 516	10
											1779	844 238	928 663	10
											1780	853 116	938 481	10
1782—1786	7 246	124	797 000	35 924	135	898 100	26 213	5,0	48 556	890 000	1781	853 981	939 318	10
											1782	859 475	945 221	10
											1783	866 195		
											1784	865 560		
											1785	885 939		
											1786	894 592		
											1787	899 417		
											1788	904 480		
											1789	909 294		
											1790	904 742		

ciąg dalszy tabeli 2.

Lata	Średnia ślubów	%	Zaludnienie wg ślubów	Średnia chrztów	%	Zaludnienie wg chrztów	Średnia zgonów	S:Ch	Przyrost naturalny	Prawdopodobne zaludnienie	Zaludnienie wg statystyk urzędowych		Zaludnienie wg Büschinga	
											rok	liczba	liczba	%
											1791	914 120		
											1792	927 481		
											1793	927 255		
											1794	916 863		
											1795	918 975		
											1796	915 730		
											1797	919 094		
											1798	935 307		
											1799	936 397		
1800										960 000	1800	931 625		
											1802	942 611		
											1803 ^b	953 628		
											1804	957 725		

OBLICZENIA WŁASNE na podstawie: GSTAPK Berlin-Dahlem, II HA General Direktorium, General-Finanz-Kontrolle. Tit. 265, Nr. 13, f. 5, 7, 10, 12, 14, 15, 17—19, 21, 23; GSTAPK Berlin-Dahlem, II HA General Direktorium, General-Finanz-Kontrolle. Tit. LVIII, Nr. 1, Bd. 1, f. 4, 5, 8, 10, 11, 18, 19, 35, 40, 42, 46, 59, 68; O. Behre, op. cit., s. 444, 456; A. F. Büsching, op. cit., ss. 156—159, 164—165; F. W. C. Dieterici, op. cit., ss. 230, 231.

^a F. W. C. Dieterici, op. cit., s. 230 dla roku 1775 podaje liczbę 837 357.

^b Wydawcy Territoriale Gliederung und Verwaltungsstruktur Preussens im Dezember 1803, bearb. v. K. Bremer u. H. Theissen, *Bevölkerung in Preussen um 1800...*, bearb. v. K. Bremer u. H. Theissen unter Mitarbeit von M. Burkert..., Berlin 1991, s. 268 przyjmują liczbę 972 688.

ministra, opublikowane przez Büschinga, najlepiej oddają stan zaludnienia państwa pruskiego w 1782 r.⁵⁸ Były one również przedmiotem badań O. Behrego, który ustalił, że „stan wojskowy” w latach 1775—1777 stanowił około 6,7% ogółu zaludnienia i uznał je za zawyżone⁵⁹. Ostatnio omawiane dane wzbudziły zainteresowanie B. bei der Wieden oraz niżej podpisanego. Pierwsza ustaliła, że w pruskiej części Pomorza Zachodniego na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII w. żony i dzieci stanowiły w warunkach pokojowych około 41% „stanu wojskowego”, zaś ministerialne dane Büschinga, jako zawyżone, uznała za „bezużyteczne”⁶⁰. Ustalenia Z. Szultki co do ilościowego ujęcia stanu wojskowego zasadniczo nie odbiegają od wyników bei der Wieden, ale wykazał, że od lat sześćdziesiątych do 1783 r. „stan wojskowy” pruskiej części Pomorza Zachodniego stanowił około 9% ogółu ludności tej prowincji i dopiero od 1784 r. zmalała jego ludność cywilna (w jaki sposób?) o około 14,5 tys. i odtąd kształtował się w granicach 6,5%⁶¹. Oznacza to, że gdy chodzi o pruską prowincję Pomorze Zachodnie doszacowanie 10% do statystyk urzędowych ludności cywilnej około 1783 r. wcale nie pociągało za sobą deformacji liczby ogólnego zaludnienia, ujmującego też „stan wojskowy”. Nie ulega wątpliwości, że ówczesne ujęcia statystyczne były dalekie od doskonałości i ponad wszelką wątpliwość pomijały więcej niż 1% ludności, głównie najbiedniejszej. T. Ładogórski⁶² stwierdził, że na Śląsku w okresie rządów Fryderyka II okresowo (w niektórych latach) nie ujmowały one nawet więcej niż 10% mieszkańców prowincji.

Ocena ministerialnych danych Büschinga nie może być jednoznaczna. Powinny być one rozpatrywane w kontekście dyslokacji pruskich wojsk w poszczególnych prowincjach, systemu kantonalnego, który nie obowiązywał przecież we wszystkich z nich, chociaż w tablicy ministerialnej doszacowano mechanicznie w każdej prowincji 10%, wreszcie statystyk urzędowych ludności cywilnej. Jedno jest pewne, że ministerialne dane Büschinga nie zawyżyły ogólnego zaludnienia kraju, przeciwnie — nadal nie ujmowały wszystkich mieszkańców kraju. R. Koser słusznie więc przyjął je za podstawę obliczenia ludności kraju w 1782 r. (1786 r.). Rzecz w tym, że znamy je tylko z lat 1767—1782, bo po 1783 r. prawdopodobnie podobnego doszacowania „stanu wojskowego” oraz mieszkańców pominiętych w statystykach urzędowych nie praktykowano. Jest to jednym z powodów — zdaje się — ich pomijania przez przytłaczającą większość badaczy i przyjmowania oficjalnych danych za prawdziwe, do których dolicza się z reguły oficerów i żołnierzy, nie uwzględniając pozostałej ludności „stanu wojskowego”.

Na szczęście oficjalne statystyki urzędowe zaludnienia całego państwa pruskiego oraz poszczególnych jego prowincji, w tym Prus Książęcych (Wschodnich), od wojen siedmioletniej do napoleońskich zachowały się prawie kompletne. Ich cechą wspólną jest, że dość często różnią się od siebie. W badaniach naukowych najczęściej przyjmuje się dane opublikowane przez O. Behrego, z reguły pokrywające się z wcześniej wydanymi przez F. W. C. Dieteriego⁶³ (tab. 2).

Analiza statystyk urzędowych (tab. 2) ludności prowincji Prusy Książęce (Wschodnie) po wojnie siedmioletniej jest poważnie utrudniona, gdyż ogranicza ich konfrontację z danymi ruchu naturalnego do połowy lat osiemdziesiątych. Należy podkreślić, jak zobaczymy niżej, że między pruskimi statystykami urzędowymi oraz danymi ruchu naturalnego, też urzędowymi, często

58 R. Koser, *Zur Bevölkerungstatistik... von 1756 bis 1786*, s. 243.

59 O. Behre, op. cit., ss. 201—202.

60 B. bei der Wieden, *Die Entwicklung der pommerschen Bevölkerung 1701 bis 1918*, Köln—Weimar—Wien 1999, s. 7, 41—42.

61 Z. Szultka, w: *Historia Pomorza*, t. II, cz. 3, s. 493 i n., 509—510.

62 T. Ładogórski, *Ocena statystyk śląskich*, s. 56 i n., 62 n., 81, 84, 98; idem, *Generalne tablice*, s. 41 i n.

63 F. W. C. Dieterici, op. cit., ss. 230—231.

występowały bardzo poważne sprzeczności. Wykazywały one trudne do wyjaśnienia w normalnych warunkach i niezgodne z rozwojem demograficznym oraz warunkami klimatycznymi, kształtującymi możliwości aprowizacyjne, skoki ludnościowe (1769/70 wzrost o 37 tys., 1777/78 — spadek o 20 tys., 1778/79 i 1784/85 wzrost o około 20 tys. — tab. 2).

W świetle statystyk urzędowych zaludnienie Prus Książęcych w latach 1766—1780 wzrosło o około 75 tys., z czego na przyrost naturalny przypadać miało około 55 tys. i około 1770 r. według naszych szacunków wynosiło około 750 tys.

Niekorzystne warunki klimatyczne następnego pięciolecia (ogólnoeuropejskie nieurodzaje) znajdują potwierdzenie w danych ruchu naturalnego, cechujących się relatywnie wysoką dokładnością. W ich świetle śluby zmalały o 5%, chrzty o 10%, zaś liczba zgonów wzrosła prawie o 20%. W rezultacie przyrost naturalny zmalał do około 30,5 tys., chociaż, dzięki przyrostowi terytorialnemu, ludność prowincji wzrosła o około 64 tys. W sumie zaludnienie miało wzrosnąć o około 95 tys. Pamiętać jednak należy, że rejestry zmarłych prowadzono z mniejszą dokładnością niż chrztów i w rzeczywistości liczba zgonów była zawsze wyższa niż wykazywały to statystyki. Liczba nierejestrowanych zmarłych była znacznie wyższa niż nieodnotowanych urodzeń. W świetle statystyk urzędowych liczba ludności prowincji w omawianym pięcioleciu zmalała natomiast o 15 363 (tab. 2) i w 1775 r. wynosiła około 740 tys. Przy zastosowaniu wyżej wymienionych wskaźników według średniej ślubów ludność prowincji liczyła około 696 tys., zaś według chrztów około 765 tys. Szacunkowo przyjmujemy, że około 1775 r. zaludnienie Prus Wschodnich kształtowało się w granicach około 820 tys.

W latach 1776—1780 przyrost naturalny w porównaniu do poprzedniego pięciolecia miał wzrosnąć tylko o 5,5 tys. mimo wzrostu ślubów aż o 16%, chrztów o 10%, zaś średnia zgonów miała wzrosnąć o około 2 tys. Sprzeczności te znajdują odbicie w spadku średniej S:Ch do 4,5, oznaczającej, że dane ruchu naturalnego z tego okresu charakteryzują się niższą dokładnością i wiarygodnością niż wcześniej i później. Według średniej ślubów około 1780 r. Prusy Wschodnie miały liczyć około 815 tys. mieszkańców, według liczby chrztów około 835 tys., natomiast w świetle statystyk urzędowych ludność prowincji zwiększyła się z około 841 tys. do około 853 tys., czyli o około 11,5 tys. (przy przyroście naturalnym około 36,5 tys.). Szacunkowo przyjmujemy wielkość około 850 tys.

Nie są nam znane czynniki mogące zakłócić progresję demograficzną w latach 1781—1785/6. Ruch naturalny w tym okresie był podobny jak w minionym pięcioleciu, z tym że jego notowania cechowała wyjątkowo wysoka dokładność. W świetle liczb ślubów zaludnienie prowincji wynosić miało około 800 tys., zaś chrztów około 900 tys. Według statystyk urzędowych ludność prowincji wzrosła w tym czasie o około 41 tys., przy przyroście naturalnym rzędu około 48,5 tys. Ponieważ dane ruchu naturalnego w tym okresie były bardzo dokładne, przyjmujemy, że zaludnienie Prus Wschodnich pod koniec rządów Fryderyka II wynosiło około 890 tys.

Duże nieurodzaje dotknęły tzw. Litwę pruską w 1789 r. Warunki klimatyczne początku lat dziewięćdziesiątych też nie sprzyjały procesom wegetacyjnym. Ostatnie dwie dekady XVIII w. i pierwsze lata XIX stulecia charakteryzowały się wysoką dynamiką przyrostu naturalnego. Dlatego, mając na uwadze statystyki urzędowe, szacunkowo przyjmujemy, że około 1790 r. Prusy Wschodnie liczyły około 905 tys. mieszkańców, 1795 r. — około 930 tys., zaś około 1800 r. około 950/960 tys.

Rozwój demograficzny Prus Książęcych (Wschodnich) od wojny siedmioletniej do początków XIX w. był wolny od większych zakłóceń, przede wszystkim masowych epidemii

chorób zakaźnych. Ludność cywilna wzrosła z około 675 tys. w 1763 r. do około 750 tys. w 1770 r. i około 950 tys. około 1800 r., tj. w ciągu około trzydziestu siedmiu lat o około 275 tys. (40%), z czego około 64 tys. dzięki zwiększeniu terytorium badanego obszaru, zaś około 45 tys. kolonizacji, wśród której element napływowy odgrywał nieznaczną rolę, szacunkowo — około 10—11 tys. Na przyrost naturalny, szczególnie wysoki od lat osiemdziesiątych, przypadałoby około 200 tys. osób. Średnia roczna wzrostu zaludnienia przewyższała nieco 9% (linearnie — 1,08%). Rozwój demograficzny Prus Książęcych (Wschodnich) wykazywał duże podobieństwo do rozwoju innych środkowo-wschodnich prowincji monarchii Hohenzollernów, zwłaszcza Prus Zachodnich i Pomorza Zachodniego.

Powyższe rozważania nie obejmują „stanu wojskowego”, wyjątego spod kompetencji administracji cywilnej, ale po śmierci Fryderyka II, zwłaszcza w ostatnich latach XVIII w., jej sprawozdawczość w coraz większym, acz zróżnicowanym terytorialnie zakresie, obejmowała również „stan wojskowy”, a ściślej służbę, żony i dzieci żołnierzy stacjonujących w stałych garnizonach (twierdzach). Nie chciały się jej natomiast poddać tzw. regimenty polowe, co było źródłem wielu zatargów z kamerami oraz niekonsekwencji i sprzeczności w ich statystycznej sprawozdawczości. Dokładne określenie ludności cywilnej „stanu wojskowego”, tzn. żon i dzieci, służby, konkubin itd. stale skoszarowanych żołnierzy pod koniec XVIII w. nie jest możliwe. Władze państwowe w 1783 r. określiły, że cały „stan wojskowy”, tzn. żołnierze oraz członkowie ich rodzin i służba, liczył około 10% zaludnienia danej prowincji i kraju. Przeprowadzone badania wykazały, że wskaźnik ten był nieco zawyżony. Przyjmujemy, iż „stan wojskowy” liczył do początku lat dziewięćdziesiątych około 8%, zaś później około 5% ludności cywilnej danej prowincji, dodając, że był on zróżnicowany czasowo i terytorialnie, z pewnością wyższy za Fryderyka II niż za jego następców, wyższy w czasach pokojowych niż wojennych, wyższy w prowincjach, w których stacjonowało więcej wojsk (Marchia Brandenburska, Śląsk) niż np. zachodnich. Uwzględniając przyjęte wskaźniki liczebności stanu wojskowego, całkowite zaludnienie Prus Książęcych (Wschodnich) wynosiłoby w 1763 r. około 730 tys., 1770 r. — 810 tys., 1786 r. — 950 tys., zaś w 1800 r. — 1 mln mieszkańców.

Die Entwicklungsdynamik in der Besiedlung der östlichen Teile des Herzogtums Preußen im 18. Jahrhundert

Zusammenfassung

Für die Entwicklung des Herzogtums Preußen hatte die Epidemie der Jahre 1709—1711, die ca. 33% der Bevölkerung (mindestens 210.000 Menschen) als Opfer forderte, katastrophale Folgen. Infolge dieser Epidemie nahm die Besiedlung von ca. 660 000 auf ca. 450 000 ab. Diesen bedeutenden Verlust konnte Friedrich Wilhelm I. aufgrund der finanziellen Probleme, einer inkonsequenten Ansiedlungspolitik, der massenhaften Flucht vor der militärischen Anwerbung sowie wegen des Vorwerk- und Fronsystems nicht beseitigen. Den Stand vor der Epidemie erreichte Herzogtum Preußen erst gegen 1752 wieder und nach dem Siebenjährigen Krieg nahm die Bevölkerung auf ca. 660 000 zu. Was das Herzogtum Preußen von den anderen mittleren und östlichen Provinzen des preußischen Staates unterschied, war die Tatsache, dass der Krieg keine großen demographischen Problem verursacht hatte. In der Folge zählten sie ca. 770.000, 1770 ca. 810 000, 1786 ca. 950 000, und schließlich gegen 1800 ca. 1 Mio. Bevölkerung. Hauptfaktor war der Geburtenzuwachs. Eine etwas kleinere Rolle spielte die Migration und Immigration (Kolonisation) sowie der Zuwachs infolge der territorialen Veränderungen. Die Haupttendenzen der demographischen Entwicklung des Herzogtums Preußen ähnelten der der sonstigen Ostprovinzen der Hohenzollern-Monarchie seit den schlesischen Kriegen (mit Ausnahme des Siebenjährigen Krieges).